

Bölge Ağızlarındaki Atasözlerinde Seçenek ve Seçim

Yeter Torun Öğretmen*

Giriş

Toplumların derin hafızlarını yansıtan atasözleri, gerek dil gerek kültür gerekse dil-kültür ilişkisi gibi farklı açılardan, temel araştırma konularından biri olagelmıştır. Bu güne kadar Türk atasözleri üzerine eşzamanlı, art zamanlı bakış açılarıyla kültürel kodlar, değerler; sözvarlığı, sözlük, sözdizimi, anlam vb. konular bakımından birçok çalışma ortaya konmuştur (Aksoy, 1993; Aksu, Akalın, Toparlı, 2022; Çobanoğlu, 2004; Küçük, 2004; Özcan, 2019; Kutlar, 2020). Atasözlerine bir kavram alanı açısından bakmayı amaçlayan bu çalışmanın konusunu ise seçenek ve seçim (tercih) kavram alanının Türk atasözlerinde işaretleyiciler, seçenek sayısı, seçilen ve seçilmeyen seçeneğe bakış açısı gibi farklı yönlerden ele almak oluşturmaktadır.

Türkçede seçenek ve seçim kavram alanıyla ilgili olarak sözlüksel, biçimbirimsel, biçim-sözdizimsel birçok işaretleyiciyle karşılaşmak mümkündür. Seçenek ve seçim kavram alanı; *çokluk, üstünlük, gereklilik, istek, olasılık, neden-sonuç* gibi kavram alanlarıyla da iç içedir (Torun Öğretmen, 2020). Çok kapsamlı bir kavram alanı olarak seçenek-seçim kavramlarını ayrıntılı olarak değerlendirmek, bu çalışmanın kapsamını aşacaktır. Bu nedenle çalışma, Türk atasözlerinde seçenek-seçim kavram alanını işaretleyen en temel unsurlarla sınırlandırılmıştır.

Bu çalışmanın amacı, “Türk atasözlerinde seçenek-seçim kavram alanı için en fazla hangi işaretleyicilerden yararlanılmış; seçenek sayısı bakımından atasözlerinin görünümü nedir; dil-düşünce-kültür ilişkisi açısından ilgili atasözleri hangi çıkarımsal sonuçları ortaya çıkarmaktadır” türünden sorulara yanıt aramaktır. Belirtilen bu amaçlar doğrultusunda çalışmamızda inceleme verisi olarak bölge ağızlarındaki atasözleri esas alınmıştır. Bunun için Bölge Ağızlarında Atasözü ve Deyimler (BAAD) adlı çalışmadaki atasözleri ilgili kavram alanı açısından taranmış ve seçenek ve seçim kavram alanıyla ilgili atasözleri belirlenerek çalışmanın malzemesi ortaya konmuştur. Çalışmada doküman analizi ve söylem çözümlemesi yöntemlerinden yararlanılmıştır.

Bulgular

BAAD'deki atasözleri seçenek ve seçim işaretleyicileri açısından ele alındığında –biçimbirimlerden -*AcAğInA*, -*mAktAnsA* / -*mAdAn* / -*mAdAnsA*’ya; biçim-sözdizimsel yapılardan *yeğ /iyi* sözcüklerinin +*DAn*, *mAktAnsA* / -*mAdAn* / -*mAdAnsA* biçimbirimleriyle oluşturduğu dizimlere; sözlükbirimlerden de *ya...ya (da)* bağlaçlı kullanımlara daha sık rastlanmıştır. Kuşkusuz atasözlerinde bu kavram alanıyla doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili başkaca örneklerle de rastlamak mümkündür. Çalışmamız belirtilen biçimbirim, biçim-sözdizimsel yapılar ve sözlükbirimlerle sınırlandırılmıştır.

1. -AcAğInA

-*AcAğInA* yapısının yer aldığı kullanımlarda –*AcAğInA* biçimbirimi ile oluşan öbek yapı ile cümlelerin yüklemi, çoğunlukla aynı fiilden oluşmaktadır. Ana cümle yüklemeleri ise çoğunlukla emir 2. veya 3. teklik kişiden oluşan yüklemelerdir. Bunun dışında, geniş zaman kipinden oluşan kullanımlarla da karşılaşılacaktır.

Emir 2. teklik kişiye yönelik kullanımlar

Ana cümle yükleminden ikinci teklik kişiye yönelik söylemlerin olduğu aşağıdaki atasözlerinde birinci seçenek oluşturan –*AcAğInA* biçimbiriminin geldiği eylem öbeği, aşağı görülen seçenektir; üstün tutulan seçenek ise çekimli fiille ifade edilen seçenektir.

* Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yturun@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3665-2775.

El **tutacağına** ot tut. (*Silifke -İç.)

Gencin yumruğunu **yiyeceğine** ihtiyarın kuyruğunu ye. (*Silifke -İç)

Görgüsüzden hamur **alacağına** hamuruna çamur kat. (Yaka *Dazkırı-Af.)

Görgüsüzden hamur **alacağına**, eğil de yerden çamur al. (Ceylân *Fethiye -Mğ.)

Hızır eli öpeyim **diyeceğine** kendi elini öp. (-Hak.)

İti **öldüreceğine** yalını kes. (-Gaz.)

Kabanın baş ucunda **öleceğine**, kibarın ayak ucunda öl. (*Suşehri-Sv.)

Yetim başı tutacağına domuz başı tut. (Keşköyü *Ayancık -Sn.)

-AcAğInA yapısının kullanıldığı yukarıdaki atasözleri seçeneklere bakış açısı bağlamında değerlendirildiğinde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

İstenmeyen / aşağı görülen seçenek	İstenen / üstün tutulan seçenek
El tutmak	ot tutmak
Gencin yumruğunu yemek	ihtiyarın kuyruğunu yemek
Görgüsüzden hamur almak	yerden çamur almak
Görgüsüzden hamur almak	hamuruna çamur katmak
Hızır eli öpmek	kendi elini öpmek
İti öldürmek	yalını kesmek
Kabanın baş ucunda ölmek	kibarın ayak ucunda ölmek
Yetim başı tutmak	domuz başı tutmak

Emir 3. teklik kişiye yönelik kullanımlar

Aşağıdaki atasözlerinde ana cümle yüklemi 3. Kişiye yönelik emir kipinden oluşmaktadır:

Bir evde iki kız **olacağına** dağda domuz olsun. (Bayat *Emirdağ-Af.)

Umut **kalacağına** emek kalsın. (Çırakman -Sm.)

Tosbağayı atmışlar: “Bu bağ **olacağına**, o bağ olsun” demiş. (Nğ)

-AcAğInA yapısının yer aldığı kimi öbeklerdeki özne ile ana cümlelerin öznelerinin 2. teklik kişi iyelik ekli kullanımlar olduğu ve özne açısından seçenek sunulan kişinin 2. teklik kişi olduğu gözlenmektedir:

Sarı altının **olacağına** sarı samanın olsun. (Garipköy *Tavas -Dz.)

Unun çok **olacağına** ünün çok olsun. (Yukarı Bozkuyu *Kadirli-Ada.)

Ümidin **kalacağına** emeğin kalsın. (-Isp.)

Yuvanın ıssız **kalacağına**, oğlun öksüz kalsın. (Senirkent -Isp.)

İstenmeyen / aşağı görülen seçenek	İstenen / üstün tutulan seçenek
Bir evde iki kız olmak	dağda domuz olmak
Umut kalması	emeğin kalması
Bu bağın olması	o bağın olması
Sarı altının olması	sarı samanın olması
Unun çok olması	ünün çok olması
Ümidin kalması	emeğin kalması
Yuvanın ıssız kalması	oğlun öksüz kalması

Ana cümle yüklemi diğer kiplerden oluşanlar

Yüklemi geniş zaman kipinden oluşan aşağıdaki atasözünde ise gereklilik kavramı bağlamında gerekli görülen ve gerçekleşen iki seçenekten söz etmek mümkündür:

Öküz **bağıracağına** kağına bağırır. (-Brd.)

Gerekli görülen seçenek	Gerçekleşen seçenek
Öküzün bağırması	kağının bağırması

2. -mAdAn / -mAktAnsA

-mAdAn / -mAktAnsA biçimbirimlerinin yer aldığı az sayıdaki atasözünde -mAdAn / -mAktAnsA ile oluşan öbek, ötelenen seçeneği; sonrasındaki eylem cümleleri ise öncelenen tercihi yansıtmaktadır:

Anamın ilki olmadan dağlara tilki olaydım. (*Nizip -Gaz.)

İki köy harap olmadan (olacağına) bir köy şen olsun. (-Gaz.)

Malım cereme gitmektense hediye qitsin. (*Maçka -Tr.)

İstenmeyen / aşağı görülen seçenek	İstenen / üstün tutulan seçenek
Anamın ilki olmak	dağlara tilki olmak
İki köyün harap olması	bir köyün şen olması
Malımın cereme gitmesi	hediye qitmesi

3. -DAn yeğ / iyi / üstün

İncelemeye konu olan atasözlerinde daha çok karşılaştırmaya dayalı üstünlük ifade etme ve üstün olanı tercih etmek bağlamında *yeğ / iyi / üstün* gibi sıfatların + DAn biçimbirimiyle oluşturduğu yapılarla karşılaşılmaktadır. Bu karşılaştırmalar *bir şeyden / eylemden, başka bir şeyi / eylemi üstün tutma* veya *bir şeyi / durumu / eylemi, başka bir şey / durum / eylemden üstün tutma* bağlamında dört farklı dizim göze çarpmaktadır:

İsim + -DAn + isim + Ø + yeğ / iyi / üstün

“İsim + -DAn + isim + Ø + yeğ / iyi / üstün” diziminin olduğu atasözlerinde çıkma durumu ekinin yer aldığı ve ötelenen seçenek önce, yalın durumda olan ve öncelenen / istenen seçenek ise sonra gelmektedir:

Hiç yoktan / köse (de) iyidir. (Yavuz *Şavşat -Ar.)

Bin öğütten / bir serencam yeğdir. (-Nğ.)

Dirliksizlikten / dilencilik yeğ. (-Ada.)

Faydasız kardeşten / yeğen, çakmaksız tüfekten / söven (yeğdir) (Darıveren *Acıpayam -Dz.)

Kaşığın dostluğundan, / ekmeğin düşmanlığı iyi. (-Nğ.)

Kırk serçeden / bir kaz / iyi. (-Gaz.)

Kıvrak arayıcıdan / yanşak yorucu / iyidir. (*Fethiye -Mğ.)

Küçük kuşun cinciğinden, / büyük kuşun hühüsü / iyidir. (Fethiye-Mğ.)

Ortak inekten, / başına buzağı / iyidir. (Kelekçi *Acıpayam -Dz.)

Ortaklık danadan / yalnız buzağı / iyi. (-Gaz.)

Sak çobandan / sağır köpek / yeğdir. (*Dinar köyleri -Dz.)

Yabanın kazından / köyün tavuğu / iyidir. (Oğuz *Acıpayam -Dz.)

Yarınki çoktan / bugünkü az / iyi. (-Nğ.)

İstenmeyen / aşağı görülen seçenek	İstenen / üstün tutulan seçenek
Hiç yok	köse
Bin öğüt	bir serencam
Dirliksizlik	dilencilik
Faydasız kardeş çakmaksız tüfek	yeğen, söven
Kaşığın dostluğu	ekmeğin düşmanlığı
Kırk serçe	bir kaz
Kıvrak arayıcı	yanşak yorucu
Küçük kuşun cinciği	büyük kuşun hühüsü
Ortak inek	başına buzağı
Ortaklık dana	yalnız buzağı
Sak çoban	sağır köpek
Yabanın kazı	köyün tavuğu
Yarınki çok	bugünkü az

İsim + Ø + isim + -DAn yeğ / iyi / üstün / ehven

“İsim + Ø + isim + -DAn yeğ / iyi / üstün / ehven” diziminden oluşan aşağıdaki örneklerde üstün görülen seçenek önce, çıkma durumu ekinin geldiği, seçilmesi istenmeyen / aşağı görülen seçenek daha sonra gelmektedir:

Akraba olsa da düşmen, / yabancıdan / ehven. (-Nğ.)

Arlının kızı, / mallının kızından / üstündür. (Hacıılyas *Koyulhisar-Sv.)

Bizim kötümüz / elin iyisinden / yeğdir. (Gündüzbey *Yeşilyurt -MI.)

Dostun belası / düşmanınkinden / üstün. (-Ada.)

*Tatkin, / kudurgandan / yeğdir. (Anamas *Eğridir -Isp.)*

İstenen / üstün tutulan seçenek	İstenmeyen / aşağı görülen seçenek
<i>Akraba olsa da düşmen [düşman olan akraba]</i>	<i>yabancı</i>
<i>Arlının kızı</i>	<i>mallının kızı</i>
<i>Bizim kötümüz</i>	<i>elin iyisi</i>
<i>Dostun belası</i>	<i>düşmaninki (düşmanın belası)</i>
<i>Tatkin</i>	<i>kudurgan</i>

Fiil + -mAktAn / -mAdAn / --mAktAnsA / -mAdAnsA / -mAsIndAn + isim-fiil + yeğ / iyi / üstün
 “Fiil + -mAktAn / -mAdAn / --mAktAnsA / -mAdAnsA + isim-fiil + yeğ / iyi / üstün” bu yapıdan oluşan atasözlerinde iki seçenek de birer fiilimsi veya fiilimsi öbeğinden oluşmaktadır. Gramer çalışmalarında –mAktAnsA ve benzeri yapılar birer zarf-fiil olarak değerlendirilmektedir (Gülsevin, 2001; Korkmaz, 2003; Üstünova, 2012). Gramerlerdeki bu yaklaşıma göre ilk seçenek bir zarf-fiil öbeği, ikinci seçenek ise bir isim-fiil veya isim-fiil öbeği biçiminde görünmektedir. Bu noktada sözdizimsel bağlamda ilk seçenek cümle ögesi olarak zarf tümleci olmalı şeklinde bir sonuç ortaya çıkmakla birlikte; *bir şeyden veya bir eylemden başka bir şeyi veya eylemi üstün tutmak* biçimi cümle öğeleri açısından *zarf tümleci + özne + yüklem* mi yoksa *dolaylı tümleç + özne + yüklem* mi olmalı sorusu da ayrıca akla gelmektedir. Bu yapının yer aldığı aşağıdaki atasözlerinde karşılaştırmaya dayalı bir seçim söz konusudur:

Boş durmadan / beleş işlemek (işlemesi) / iyi. (-Gaz.)

*Büyük baş olmadansa / büyük taş olmak / iyi. (*Bor -Nğ.)*

Büyük yerde küçülmeden, / küçük yerde büyülmek / iyidir. (-Ks.)

*Can çekişmeden / ölmek / yeğmiş. (*Silifke -İç.)*

*Her gün tavuk yaşamaktan, / bir gün horoz yaşamak / iyidir. (Kösten*Honaz -Dz.)*

*İti döğmeden / korkutması / iyidir. (Çayköy *Niksar -To.; Gündüzbey*Yeşilyurt -MI.)*

*Kırk gün tavuk gezmek / bir gün horoz gezmek / daha iyidir. (Çanılı *Ayaş -Ank.; Dort, *Sultandağ -Af.; *Eğridir -Isp.; -Vn.)*

*Kırk yıl tavuk olmaksan / bir yıl horoz olmak / yeğ. (*Silifke -İç.)*

Tananın yekinmesinden / kelenin kerkenmesi daha iyi. (-Nğ.)

İstenmeyen / aşağı görülen seçenek	İstenen / üstün tutulan seçenek
<i>Boş durmak</i>	<i>beleş işlemek</i>
<i>Büyük baş olmak</i>	<i>büyük taş olmak</i>
<i>Büyük yerde küçülme</i>	<i>küçük yerde büyülmek</i>
<i>Can çekişmek</i>	<i>ölmek</i>
<i>Her gün tavuk yaşamak</i>	<i>bir gün horoz yaşamak</i>
<i>İti döğmek</i>	<i>(iti) korkutmak</i>
<i>Kırk gün tavuk gezmek</i>	<i>bir gün horoz gezmek</i>
<i>Kırk yıl tavuk olmak</i>	<i>bir yıl horoz olmak</i>
<i>Tananın yekinmesi</i>	<i>kelenin kerkenmesi</i>

İsim-fiil öbeği + isim-fiil öbeği + -DAn yeğ / iyi / üstün

“İsim-fiil öbeği + isim-fiil öbeği + -DAn yeğ / iyi / üstün” diziminin yer aldığı aşağıdaki örneklerde tercih edilen / öncelenen seçenek önce, ötelenen / aşağı görülen seçenek ise sonra gelmiştir:

Kıbarın ayağı ucunda ölmek, / yobazın başı ucunda ölmekten / iyidir. (-Gaz.)

*Aç yatmak / borç ile karın doyurmaktan / yeğdir (iyidir). (*Küre-Ks.; *Dinar -Af.)*

İstenen / üstün tutulan seçenek	İstenmeyen / aşağı görülen seçenek
<i>Kıbarın ayağı ucunda ölmek</i>	<i>yobazın başı ucunda ölmek</i>
<i>Aç yatmak</i>	<i>borç ile karın doyurmak</i>

DLT ve BAAD'deki yeğ'li kullanımlar

Türkçenin ilk ansiklopedik sözlüğü niteliğindeki DLT'te karşılaştırmaya dayalı üstünlük ilişkisi kuran beş sav (atasözü) örneği tespit edilmiştir. Diziliş bakımından DLT'te tespit edilen savlar da TT'deki kullanımlarla koşutluk sergilemektedir:

- 1) *yatning yağlığ tiküsinden öznüng kanlıg kudhrug yeğ* // yabancınn yağlı lokmasından kendinin kanlı yumruğu daha yeğdir (hısımlarının yumrukla vurmaları, yabancınn yağlı lokmasından daha iyidir) (DLT III : 43/3).
- 2) *yawlag tullıg begden kerü yalnğus tul yeğ*= kötü dilli kocadan yalnız dul daha iyidir (karının dul olması, kendine söven bir kocası bulunmaktan daha iyidir) (DLT III: 133-16).

<i>İsim + -DAn + isim + Ø + yeğ</i>	DLT:
	- <i>yatning yağlığ tiküsinden öznüng kanlıg kudhrug / yeğ</i> - <i>yawlag tullıg begden kerü yalnğus tul yeğ</i>
	TT (BAAD):
	- <i>Kırk serceden bir kaz iyi</i> - <i>Dirliksizlikten dilencilik yeğ</i>

- 3) *"bilmiş yek bilmedhük kişiden yeğ*= tanınmış şeytan, tanınmadık adamdan daha iyidir" (Bu sav, tanıdıklarına hürmet etmekle emrolunan kimse için söylenir) (DLT III : 160-7).

<i>İsim + Ø + isim + -DAn yeğ</i>	DLT: - <i>bilmiş yek bilmedhük kişiden yeğ</i>
	TT (BAAD):
	- <i>Bizim kötümüz / elin iyisinden / yeğdir.</i> - <i>Dostun belası / düşmanınkinden / üstün.</i> - <i>Tatkın, / kudurgandan / yeğdir.</i>

- 4) *öküz adhakı bolgınça buzağı başı bolsa yeğ*= öküz ayağı olacağına buzağı başı olmak daha iyidir" Bu sav, "başlı başına bulunmak, başkasına uyuntu olmaktan yeğdir" diyecek yerde kullanılır (DLT I: 59-18).
- 5) *kül ürkünçe köz ürse yik*= küle üfleyeceğine köze üflese yeğdir". Bu sav, küçük işleri bırakarak büyük işler yapmakla emrolunan adam için söylenir (DLT I: 337-12).

<i>Fiil + -GInçA zarf-fiili+ fiil+ -sA yeğ</i>	DLT:
	- <i>öküz adhakı bolgınça buzağı başı bolsa yeğ</i> - <i>kül ürkünçe köz ürse yik</i>
<i>Fiil + -mAktAn / -mAdAnsA / -mAktAnsA + fiil+ -mAk + yeğ / iyi</i>	TT(BAAD):
	- <i>Her gün tavuk yaşamaktan, bir gün horoz yaşamak iyidir</i> - <i>Kırk yıl tavuk olmaktansa bir yıl horoz olmak yeğ</i> - <i>Büyük baş olmadansa büyük taş olmak iyi.</i>

4. Ya...ya (da)...

Ya...ya... / ya da tekrarlı bağlaçlarının kullanıldığı atasözlerinde hem seçenek hem de olasılıklar dile getirilmektedir. Her seçenek aynı zamanda birer olasılığı da ifade etmektedir. İlgili kullanımlarda seçenek veya olasılık evreni çoğunlukla iki (2) seçenek / olasılık açısından sınırlandırılmış olmaktadır. Atasözlerinde ikiden çok seçenek / olasılığa rastlanmamıştır. *Ya...ya* bağlacının kullanıldığı atasözlerindeki olasılıklar /seçenekler derece bakımından eşdeğer seçeneklerdir, önceleme-öteleme, aşağı görme-üstün görme gibi nitelikler göstermez.

İkinci kişiye yönelik kullanımlar

Ya...ya (da)... bağlacının kullanıldığı aşağıdaki atasözlerinde 2. teklik kişi emir çekiminde, “sen” öznesine yönelik iki seçenek sunulmaktadır. Bu seçeneklerde aslında sunulan iki seçenekten birinin kesinlikle seçilme gerekliliği vardır:

Abrulun onunda ya on horum ot, ya öküzün gönünü kurut. (Yastura *Mesudiye -Or.)

Arkani ya bir dağa ver, ya bir beğe. (Çayköy *Niksar -To.)

Ya herk et, ya terk. (*Boğazlıyan -Yz.; *Suşehri -Sv.; *Bala -Ank.;-Ky.; *Yeşilyurt -MI.)

1. seçenek	2.seçenek
<i>on horum ot [hazırla]</i>	<i>öküzün gönünü kurut</i>
<i>Arkani ya bir dağa ver,</i>	<i>bir beğe [ver]</i>
<i>herk et,</i>	<i>terk [et]</i>

Üçüncü kişiye yönelik kullanımlar

Ya...ya (da)... bağlacının kullanıldığı aşağıdaki örneklerde atasözlerinin genel özellikleri doğrultusunda yüklemle çoğunlukla geniş zaman kipinden oluşmuştur. Bunun dışında yüklemi eksiltili olan atasözlerine de rastlanmaktadır. Ayrıca bir örnekte yüklem gereklilik kipinden oluşmuştur. Aşağıdaki örneklerde atasözünün bağlamına göre olası iki sonuç veya olasılıklar evreni daraltılmış seçenek söz konusudur:

Acemi çebiş ya kendini ya da yavrusunu yer. (Gündüzbey *Yeşilyurt-MI.)

Ağustosta ya bal, ya balık. (*Güdül -Ank.)

Akşamdan sonra gelene (gelenin aşı) ya bir soğan, ya bir söğen. (Anamas *Eğridir -Isp.) /

Yatsıdan sonra oturmaya giden ya soğan yer, ya söğen. (*Mihaliççık-Es.)

Alaca gömleğin ya yeni, ya yakası meydana çıkar. (İğneciler *Mudurnu-Bo.)

Bir batman et ya avratla, ya attı. (-Gaz.)

Bir çocuğun kırk ebesi olursa, ya kör olur, ya topal. (-Isp.)

Deliye borç etme, ya düğünde ya bayramda ister. (Çanılı *Ayaş-Ank.)

Düştün bir arka, ya kuzgun kapar (yer) ya karga. (Keşköyü *Ayancık-Sn.; *Merzifon -Ama.)

El aşı, ya karın ağrıtır ya baş. (Yeşilova * Aksaray - Ng.)

El atına ya bayram, ya düğün günü binilir. (*Bahçe -Ada.)

Eloğluna güvenme, ya coşar, ya boşar. (*Eğridir -Isp.)

Eşeğin yemediği ot ya başını ağrıtır ya dişini. (*Bahçe -Ada.)

Evi yaran kopek ya açlığından ya susuzluğundan. (Gezende *Gülner-İç.)

Fena insan kömüre benzer, ya yanar ya kararır. (Ersizler *Küre-Ks.; *Mudurnu -Bo.)

Kız evladı on ikisine bastı mı, ya ere ya yere. (Salman *Akkuş -Or.)

Körün dayneği ya deliye ya doluya. (Gündüzbey *Yeşilyurt-MI.)

Orucu yiyen ya açlığından, ya susuzluğundan. (*Eğridir -Isp.)

Tosbağayı havadan atmışlar: “Ya göle, ya harmana” demiş. (Gündüzbey*Yeşilyurt -MI.)

Ya köyünden, ya soyundan. (Seslikaya*Ardeşen -Rz.)

Yelen değirmen ya iğini kırar ya çarkını kırar. (Gülbayır, Çayköy*Niksar -To.)

Yemekten sonra ya kırk adım atmalı, ya sırt üstü yatmalı. (Anamas*Eğridir -Isp.)

1. seçenek	2. seçenek
<i>Acemi çebiş ya kendini.</i>	<i>ya da yavrusunu yer</i>
<i>Ağustosta ya bal,</i>	<i>ya balık.</i>
<i>Akşamdan sonra gelene (gelenin aşı) ya bir soğan,</i>	<i>ya bir söğen</i>
<i>Yatsıdan sonra oturmaya giden ya soğan yer,</i>	<i>ya söğen.</i>
<i>Alaca gömleğin ya yeni,</i>	<i>ya yakası meydana çıkar</i>
<i>Bir batman et ya avratla,</i>	<i>ya attı.</i>
<i>Bir çocuğun kırk ebesi olursa, ya kör olur,</i>	<i>ya topal.</i>
<i>Deliye borç etme, ya düğünde</i>	<i>ya bayramda ister.</i>
<i>Düştün bir arka, ya kuzgun kapar (yer)</i>	<i>ya karga.</i>
<i>El aşı, ya karın ağrıtır</i>	<i>ya baş.</i>
<i>El atına ya bayram,</i>	<i>ya düğün günü binilir.</i>

Eloğluna güvenme, ya coşar,	ya boşar.
Eşeğin yemediği ot ya başını ağrıtır	ya dişini.
Evi yaran kopek ya açlığından	ya susuzluğundan.
Fena insan kömüre benzer, ya yanar	ya kararır.
Kız evladı on ikisine bastı mı, ya ere	ya yere.
Körün deyneği ya deliye	ya doluya
Orucu yiyen ya açlığından,	ya susuzluğundan.
Tosbağayı havadan atmışlar: “ Ya göle,	ya harmana ” demiş.
Ya köyünden,	ya soyundan.
Yelen değirmen ya iğini kırar	ya çarkını kırar.
Yemekten sonra ya kırk adım atmalı,	ya sırt üstü yatmalı.

Sonuç ve Değerlendirme

İnceleme sonucunda BAAD’de seçenek-seçim kavram alanıyla ilgili atasözlerinde –*AcAğInA*, –*mAdAn* / –*mAdAnsA*, –*mAktAn* / –*mAktAnsA* zarf-fiil kullanımları; *yeğ / iyi / üstün* gibi üstünlük kategorisiyle ilgili sıfatlar ve bu sıfatların çıkma durumu ile oluşturduğu biçim-sözdizimsel yapılarla veya ilgili sözcüklerin zarf-fiillerle oluşturduğu yapılar ve sözlükbirim olarak *ya...ya (da)* bağlaçlı kullanımlar en sık rastlanan işaretleyicilerdir.

Atasözleri genel-geçer bilgileri aktarmaları bağlamında daha çok geniş zaman kipinin kullanıldığı kalıp anlatımlardır. Seçenek-seçim kavramı işaretleyicilerinin kullanıldığı atasözleri yüklemli açısından ele alındığında, –*AcAğInA* yapısının kullanıldığı 16 atasözünden 15’inin yüklemi emir kipinden oluşmuştur; çoğunlukla muhatap / söz söylenen 2. kişidir. –*AcAğInA* yapısının kullanıldığı atasözlerinde *gereklilik- seçenek / seçim* ilişkisi göze çarpmaktadır:

	Kipi	Sayısı
– <i>AcAğInA</i>	Emir 2.teklik kişi: 8	15
	Emir 3. teklik kişi: 7	
	Geniş zaman	1

“*Yeğ / iyi / üstün / ehven*” gibi sıfatlarla oluşan biçim-sözdizimsel yapılarda yüklem, bir örnek hariç (*Can çekişmeden / ölmek/ yeğmiş.*), geniş zaman kipinden oluşmaktadır. Bu atasözlerinde, yüklem bildirme koşacı +*Dir* olmadan veya bildirme koşacıyla pekiştirilerek kullanılmıştır. DLT’teki *yeğ*’li savlar da BAAD’deki örneklerle benzer dizim ve çekim özellikleri sergilemektedir. *Yeğ / iyi / üstün* sıfatlarının kullanıldığı atasözlerinde karşılaştırmaya dayalı olarak seçenek /seçim-üstünlük ilişkisi vurgulanmıştır. “*ya...ya (da)*” bağlaçlı atasözlerinin kimisi eksilteli cümle formundadır, açık yüklemli atasözlerindeki yüklem de geniş zaman kipinden oluşmaktadır. “*ya...ya (da)*” bağlacının yer aldığı atasözlerinde diğer kavram alanlarıyla ilişkisi bakımından *olasılık- seçenek / seçim* ilişkisi söz konusudur. Daraltılmış olasılık evreni / daraltılmış olası seçenekler bu bağlaçlarla ifade edilmiştir. Bu kullanımlarda iki seçenek veya olasılıktan birinin kesinlikle gerçekleşmesi / gerçekleşeceği / gerçekleştiği de vurgulanmaktadır:

– <i>AcAğInA</i>	gereklilik-seçenek / seçim
– <i>mAktAnsA</i> / – <i>mAdAnsA</i>	gereklilik-seçenek / seçim
... <i>yeğ / iyi / üstün</i>	karşılaştırma – seçenek /seçim üstünlük- seçenek /seçim
<i>ya...ya (da)...</i>	olasılık-seçenek / seçim

Örneklemdaki atasözleri seçenek sayısı bağlamında ele alındığında iki seçenekten oluştuğu görülmektedir; bu da atasözlerinin kısa ve etkili kalıp anlatımlar olması bakımından doğal bir sonuçtur.

İncelemeye konu olan atasözlerine Türk insanının kültürel kodlarını yansıtmaları bağlamında genel olarak bakıldığında *toplumsal hayat, insan ilişkileri, akıl, doğa* vb. temalar açısından öncelenen, üstün tutulan, gerekli görülen değerleri de vurgulamaktadır. Bu doğrultuda kimi atasözlerine bakılacak olursa “*Görgüsüzden hamur **alacağına** hamuruna çamur kat., Kabanın baş ucunda **öleceğine**, kibarın ayak*

ucunda öl.” sözlerinde “görgülü olma”; “*Yarınki çoktan / bugünkü az / iyi. Kırk serceden / bir kaz / iyi.*” sözlerinde “elindekini kıymetini bilme, azla yetinme”; “*Sak çobandan / sağır köpek / yeğdir.*” sözünde “akıl, sadakat” değerleri üstün tutulmaktadır.

Sonuç olarak bu çalışmanın verisi her ne kadar BAAD'deki atasözleriyle sınırlandırılmış olsa da atasözlerinin genel özellikleri bağlamında verilerden elde edilen sonuçlar, Türkçenin bütün atasözlerinde görülen / görülebilen özellikleri de yansıtır niteliktedir. Atasözleri her bakımdan araştırmacıların en temel inceleme konularından biri olmaya devam edecektir kuşkusuz; konuşurun öznel tutumunu yansıtan ve semantik-pragmatik konusu olan kiplik çalışmaları bağlamında da Türk atasözleri, karşılaştırmalı olarak ele alınmalıdır.

Kaynaklar

- Aksoy, Ö.A. (1993). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-Atasözleri Sözlüğü I*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Aksu, Akalın, Toparlı, (2022). *Türk Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- BAAD (1996): *Bölge Ağzlarında Atasözü ve Deyimler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- DLT (1999): *Divanu Lugati 't-Türk I, III*. Haz: Besim Atalay. Ankara: TDK Yayınları.
- Gülsevin, G. (2001). “Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-fiiller”, *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi* Afyon, C. II, S: 2, s.122-143.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kutlar, H.(2020). Anlamların Bir Parçası Olarak Atasözü ve Deyimlerdeki Kişi Adları. *The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (TULLIS)*, 5(1), 56-113.
- Küçük, S. (2004). Türk Atasözü ve Deyimlerinde Halk ve Topluluk İsimleri. *Bilig* (28), 31-42.
- Özcan, M. F. (2019). Orhun Yazıtlarındaki Atasözü ve Deyimlerin Günümüzdeki Karşılıklarına Yönelik İnceleme. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* (16), 98-105.
- Torun Öğretmen, Y. (2020). *Türkiye Türkçesinde Seçenek ve Seçim*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Torun, Y. (2013). Türkiye Türkçesinde –AcAk + iyelik eki + yönelme durumu yapısı. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/9 Summer 2013, s. 2421-2430.
- Üstünoğlu, K. (2012). *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*. Bursa: Sentez Yayıncılık.